

Pietas Albertina. Dynastieke vroomheid en herbouw van het vorstelijke gezag¹

L. DUERLOO

Brussel, 12 maart 1622. Tussen twee regenbuien door wordt aartshertog Albrecht ten grave gedragen. Het is opvallend hoeveel clerici in de lijkstoet opstappen². Alle bedelorden die in de hoofdstad gevestigd zijn, hebben vertegenwoordigers gestuurd. Ze worden op de voet gevolgd door de Brusselse parochieherders, de kanunniken van Sint-Goedele, de hofkapelaans, de priesters van het aartshertogelijke oratorium en de hofpredikanten. Vervolgens schrijden de Zuid-Nederlandse gemijterden voorbij: de prelaten van de premonstratenzers, de abten van de cisterciënzers en benedictijnen, de acht aanwezige bisschoppen en de twee aartsbisschoppen. Ter weerszijden van de primaat bevinden zich de abten die samen met hem in de uitvaartdienst voorgaan.

Tijdens de viering bekruipt de aanwezigen het gevoel dat de grenzen tussen hemel en aarde vervagen. 'Comme si le ciel vouloit témoigner la part qu'il prenoit à la douleur publique', schrijft een ooggetuige, 'il recommança à pleuvoir, comme il avoit fait depuis huit jours, la pluye n'ayant cessé que pendant la procession'³. Het sombere weer versterkt in elk geval de sfeer van verering die doelbewust rond de overledene wordt opgebouwd. De katafalk in de hoofdkerk en de zegewagen die in de lijkstoet wordt meegevoerd, verkondigen zijn deugden. Bernard de Montgaillard, een Frans balling en een in hofkringen bewonderd predikant die door de aartshertog als abt aan de monniken van Orval is opgedrongen, verheft hem in zijn lijkrede tot de rang van de bijbelse koningen. Hij noemt Albrecht Tennemy capital des vices, le fléau des hérésies⁴. Sommigen aarzelen niet om nog een stap verder te gaan en pleiten zonder dergelijke omwegen voor Albrechts canonisatie. Gilles Waulde, wiens kerk in Binche vele geschenken van de aartshertogen heeft ontvangen, schrijft in een devotieboek over de hemel 'où présentement le sérénissime, pacifique, très-dévoit et juste archiduc Albert est arrivé avec Saint Ursmer et ses compagnons'⁵. Aubertus Miraeus, die met de andere kapelaans van het oratorium in de uitvaart heeft gefigu-

i Graag dank ik Pierre Delsaerd, Tonia Dhaese, Eddy Put, Mare Therry, Wemer Thomas en Johan Verberckmoes voor het deel van hun zeldzame vrije tijd dat ze aan het lezen en kritisch commentariëren van deze tekst hebben opgeofferd. Hun suggesties hebben het geheel merkkelijk verrijkt.

2 E. Puteanus en J. Francquart, *Pompa funebris optimi potentissimique principis Alberti PU, archiducis Austriae, ducis Burgundiae, Brabantiae, etc.* (Brussel, 1623).

3 *Supplément aux trophées tant sacrées que profanes du duché de Brabant de mr. Butkens* (Den Haag, 1726)1,120.

4 Geciteerd in: D. Diagre, 'L'archiduc Albert, souverain modèle ou ange exterminateur?', in: A. Morelli, ed., *Les grands mythes de l'histoire de Belgique, de Flandre et de Wallonie* (Brussel, 1995) 117-128, in casu 118, naar B. de Montgaillard, *Le soleil éclipsé ou discours sur la vie du sérénissime archiduc Albert* (Brussel, 1622).

5 Aldus aangehaald in: F. Bogaerts, *Histoire du culte des saints en Belgique envisagé comme élément social* (Antwerpen, 1848) 69, naar: G. Waulde, *La vie et les miracles de Saint Ursmer et de sept autres saints* (Bergen, 1626).

reerd, publiceert enkele maanden na het gebeuren een levensbeschrijving die, zonder de zaken bij name te noemen, aan alle vormelijke voorwaarden van de hagiografie beantwoordt⁶. Hij fixeert als eerste de beeldvorming rond de aartshertog in de formule: *Albertus Pius*, Albrecht de Vrome.

Het stereotype van de vrome aartshertogen heeft zich in het Zuiden tot op vandaag en dwars over de ideologische breuklijnen heen gehandhaafd. De duiding ervan verschilt natuurlijk⁷. Aan de confessionele kant ziet men Albrecht en Isabella als de trouwe volgelingen van Rome die door hun steun aan de contrareformatie het protestantisme helpen indijken. In het vrijzinnige kamp worden ze nagewezen als de vleesgeworden onverdraagzaamheid. De zuiver religieuze motivatie van de aartshertogen wordt echter nooit in twijfel getrokken. Volgens niemand minder dan Henri Pirenne steunen ze 'de zaak van het geloof zonder de minste bijbedoeling van eerzucht of eigenbelang' en is 'hun toewijding aan de godsdienst... even belangeloos als hun vroomheid'⁸. Tot op zekere hoogte is een en ander begrijpelijk. De hardnekkigheid van het stereotype wortelt immers wel degelijk in de historische realiteit. Vele tijdgenoten wijzen op de ongeveinsde vroomheid van het vorstenpaar⁹. Toch zou het lichtvaardig zijn om aan de hand van zulke getuigenissen het beeld te bestendigen dat van Albrecht en Isabella is overgeleverd. In een tijd waarin de monarchie het principe *cuius regio, eius religio* huldigt, is de godsdienstoefening door de vorst geen vrijblijvende aangelegenheid. Het is per definitie een zaak van staat die zich in het publieke domein voltrekt. Daarbij is de vraag of het hier om oprechte dan wel gespeelde vroomheid gaat, louter bijkomstig. 'Paris vaut bien une messe'. Veel belangrijker is het te weten welke accenten er in de vorstelijke godsvrucht worden gelegd en of deze accenten al dan niet de uitbouw van de dynastieke staat hebben bevorderd. De betekenisvolle resultaten die het onderzoek naar de devotie-strategieën van de Oostenrijkse Habsburgers heeft opgeleverd, kunnen hierbij als uitgangspunt dienen¹⁰.

Inventaris van de aartshertogelijke vroomheid

Oppervlakkig bekeken is er niets bijzonders aan de hand. De godsvrucht van Albrecht en Isabella dwaalt niet af van de paden van de katholieke leer zoals die door het concilie van Trente zijn gebaand. De aartshertogen vereren de eucharistie, Onze-Lieve-Vrouw, de heiligen en de relieken. Elk jaar werken ze een indrukwekkende

6 A. Miraeus, *Vita Alberti Pii, sapientis, prudentis belgarum principis commentarius* (Antwerpen, 1622).

7 Diagre, 'L'archiduc', 120-128.

8 H. Pirenne, *Geschiedenis van België van het begin tot heden* (4 dln.; Brussel, 1928-1931) II, 393.

9 M. de Villermont, *L'infante Isabelle gouvernante des Pays-Bas* (2 dln.; Tamines, 1912) II, 3-6.

10 A. Coreth, *Pietas Austriaca. Ursprung und Entwicklung barocker Frömmigkeit in Österreich* (Österreich Archiv; Wenen, 1959) verwijzingen zijn naar de eerste en niet naar de tweede uitgave (Wenen, 1982); E. Kovács, 'Kirchliches Zeremoniell am Wiener Hof des 18. Jahrhunderts im Wandel von Mentalität und Gesellschaft', *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, XXXII (1979) 109-142; F. Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI. Ikonographie, Iconologie und Programmatik des 'Kaiserstils'* (Beiträge zur Kunstgeschichte XVI; 2 dln.; Berlijn, 1981) en R. J. W. Evans, *The making of the Habsburg monarchy. An interpretation* (4de ed.; Oxford, 1991).

kalender van misvieringen, processies en bedevaarten af. In 1607 nemen ze in de hofkapel en de andere Brusselse bedehuizen deel aan 119 erediensden¹¹. De religieuze plechtigheden in Mariemont en Tervuren, de hofbedevaarten, de eerstesteenleggingen van kloosters en de aanwezigheid bij de inkleding van nieuwe religieuzen zijn niet in deze berekening betrokken. Bij nader toezien blijkt echter dat er achter deze barokke overdaad aan devotieele handelingen een zorgvuldig afgewogen systeem schuilt. De aartshertogen leggen in alle roomse godsdienstoefeningen eigen klemtonen. Ze zijn keer op keer van aard om de dynastieke of landsheerlijke aspecten van een bepaalde devotie te onderstrepen.

Het procédé kan goed worden aangetoond aan de hand van de aartshertogelijke verering voor de eucharistie. Het Brusselse hof viert Sacramentsdag met uitzonderlijke luister. Het is een van de vijf kerkelijke feestdagen waarop het vorstenpaar de hofkapel verlaat en zich naar de hoofdkerk van Brussel, de Sint-Goedelecollegiale, begeeft. In de regel celebreert de nuntius er een pontificale mis die door de muzikanten van de hofkapel opgeluisterd wordt. Daarna draagt hij de monstrans in de processie, waaraan ook de aartshertogen deelnemen. Op de daaropvolgende zondag stappen Albrecht en Isabella andermaal op in een processie die ditmaal vanuit de kerk van Sint-Jacob-op-de-Koudenberg vertrekt en de grenzen van het paleisterrein volgt.

De intensiteit waarmee de aartshertogen ten overstaan van hof en hoofdstad het altaarsacrament aanbidden, is uiteraard een publieke stellingname tegen de reformatische ontkenning van de transsubstantiatie. Maar het is tegelijkertijd ook een dynastieke zaak¹². Sommige Habsburg-gezinde auteurs noemen het Huis van Oostenrijk in alle ernst het Huis van *Hostyreich*¹³. Volgens de familieoverlevering ligt Rudolf I aan de basis van de bijzondere band die het Oostenrijkse Aartshuis met de eucharistie onderhoudt. Hij zou tijdens een jachtpartij zijn rijdier hebben afgestaan aan een priester die zich met het *viaticum* naar een stervende begaf. Hierop heeft de priester naar verluidt voorspeld dat Rudolf en zijn geslacht geroepen zijn om over de wereld te heersen. Allicht niet toevallig situeert de Habsburgse historiografie deze gebeurtenis in 1264, het jaar waarin Urbanus IV het feest van Sacramentsdag heeft ingesteld, en negen jaar voor Rudolf tot Rooms-Koning verkozen is. Vast staat dat de Habsburgse *pietas eucharistica* ten volle ontluikt onder Maximiliaan van Oostenrijk. Op twee momenten helpt zijn verering van het altaarsacrament hem door een levensgevaarlijke situatie: een eerste keer bij een uit de hand gelopen klimpartij op de Tioolse Martinswand, een tweede keer wanneer hij zich zwaar ziek tot de relikwie van het Amsterdamse sacraments wonder wendt. De hemelse steun die het Aartshuis volgens de familietraditie door middel van de eucharistie ontvangt, is een iconografisch thema dat in de zeventiende eeuw ook Zuid-Nederlandse kunstenaars inspireert. Zo schil-

11 De meeste gegevens over de kerkelijke gebruiken in de aartshertogelijke hofkapel zijn geput uit: J. Chiff[fl]et, *Avla sacra principvm belgii sive commentarius historicvs de capellae regiae in Belgioprincipiis, minisiris, ritibus atque vniuerso apparatu* (Antwerpen, 1640) 146-160.

12 Coreth, *Pietas*, 17-26; M. Tanner, *The last descendant of Aeneas. The Hapsburgs and the mythic image of the emperor* (Yale, 1993) 211-218.

13 Matsche, *Kunst*, 1,116.

dert Rubens de legendarische ontmoeting van Rudolf I in een berglandschap van Jan Wilders¹⁴.

Aan het Brusselse hof functioneert de Habsburgse devotie voor de eucharistie bovendien in symbiose met de lokale cultus van het Allerheiligste Sacrament van Mirakel. Deze relikwie stamt uit de veertiende eeuw en wordt in de Sint-Goedele bewaard. Ze bestaat uit drie hosties waarvan de overlevering staande houdt dat ze hebben gebloed toen joden ze met dolkstoten trachtten te profaneren¹⁵. De processie van het Sacrament van Mirakel, die elk jaar op een zondag in juli uitgaat, heeft het karakter van een staatsceremonie. De aartshertogen keren er voor terug uit hun zomerverblijf in Mariemont¹⁶. Samen met hun hovelingen en de dignitarissen van overheden die in Brussel gevestigd zijn, etaleren ze hun trouw aan de kerk door de relik op haar tocht door de straten van de hoofdstad te volgen. Onder het bewind van de aartshertogen worden kosten noch moeite gespaard om de devotie voor het Sacrament van Mirakel te stimuleren. In 1609 wordt de relikwie ondergebracht in een schitterend nieuw altaar, waarvan sommigen beweren dat Rubens het heeft ontworpen. Het is in elk geval zo geconcipeerd dat men het bij een grote toevloed van gelovigen kan demonteren en in het koor plaatsen. Naderhand laat Isabella het opsmukken met kostbare stoffen die in Lepanto op de Turken zouden zijn buitgemaakt. De infante schenkt bovendien drie gouden kronen om de relikhouder te tooien en een stel ornamenten die ze samen met haar hofdames heeft geborduurd. Op verzoek van het vorstenpaar privilegieert Paulus V het altaar van het Sacrament van Mirakel in 1617. Drie jaar later beloven de aartshertogen dat het dag en nacht op Staatskosten zal worden verlicht¹⁷. De oprichting van een Broederschap van het Allerheiligste Sacrament volgt in 1629. Ondertussen rust Albrecht al zeven jaar aan de voet van het altaar. Ook Isabella wordt er na haar dood bijgezet.

De keuze van de grafkapel is weloverwogen. Miraeus stelt dat Albrecht het ondanks zijn jichtige ledematen nooit heeft nagelaten het *viaticum* de nodige eer te bewijzen¹⁸. Als verder blijk van zijn devotie voor de eucharistie laat de aartshertog zich inschrijven bij de aristocratische Aartsbroederschap van de Passie, die in 1612 door de Keulse kapucijnen is opgericht en het veertigurengebed propageert. In het dienstjaar 1620 neemt hij er het provoostschap van waar¹⁹. Isabella heeft aan haar verering

M B. Knipping, *De iconografie van de contra-reformatie in de Nederlanden* (2 dln.; Hilversum, 1939-1940) II, 84-86.

15 L. Hymans, *Bruxelles à travers les âges* (3 dln.; Brussel, s.d.) I, 347-356; A. Henne en A. Wauters, *Histoire de la ville de Bruxelles* (2de ed., 4 dln.; Brussel, 1969) III, 319-323.

16 L. van Meerbeeck, ed., *Correspondance des nonces Gesualdo, Morra, Sanseverino avec la Secrétaire d'État pontificale (1615-1621)* (Analecta Vaticano-Belgica, 2de reeks: Nonciature de Flandre, IV; Brussel, 1937) 291.

17 P. Lefèvre, 'Offrandes princières faites en l'honneur d'une relique eucharistique à Bruxelles au XVIIe siècle', *Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art*, XLI (1972) 77-104; De Villermont, *L'infante*, II, 58.

18 Miraeus, *Vita*, 73 en 85.

19 De Villermont, *L'infante*, II, 149 en 556-558; Frédégand d'Anvers, *Étude sur le père Charles d'Arenberg, frère-mineur capucin (1593-1669)* (Parijs, 1919) 179.

voor het altaarsacrament gestalte gegeven met een waarlijk vorstelijk geschenk. Aan haar danken de *Descalzas Reales* of ongeschoeide clarissen van Madrid de imposante reeks wandtapijten die de triomf van de eucharistie uitbeelden. Nog meer dan vele andere belicht deze schenking het samengaan van vroomheid en dynastiek belang. Het klooster van de *Descalzas is* niet alleen het centrum van de sacramentscultus in de Spaanse hoofdstad. Het is ook een stichting van de infante Johanna, het weduweverblijf van Albrechts moeder, keizerin Maria, en de plaats waar Isabella, in navolging van deze twee tantes, haar laatste dagen hoopt door te brengen²⁰. De kartons die Rubens voor de tapijtencyclus heeft geleverd, verbeelden zowel de verheerlijking van het altaarsacrament als de apotheose van het Huis van Oostenrijk. Tot meerdere eer en glorie van beide hebben de kloosterlingen ze aanvankelijk alleen op Sacramentsdag uitgehangen²¹.

Op deze reeks wandtapijten na, resten er weinig of geen materiële getuigen meer van de aartshertogelijke devotie voor de eucharistie. Bij de plundering van de Sint-Goedele hebben de Franse revolutionairen het altaar vernield, de versierselen van de reliekhouder gestolen en de vorstengraven opengeboken. Van de wijze waarop Albrecht en Isabella aan hun verering voor Onze-Lieve-Vrouw uitdrukking hebben gegeven, bleef daarentegen heel wat gespaard. Het Brusselse hof onderhoudt zeven Mariale feestdagen. In volgorde van de kerkelijke kalender zijn het: de Onbevleete Ontvangenis (8 december), Lichtmis (2 februari), Maria-Boodschap (25 maart), Onze-Lieve-Vrouw Visitatie (2 juli), Maria-ten-Hemel-Opneming (15 augustus), Maria-Geboorte (8 september) en Onze-Lieve-Vrouw Presentatie (21 november). De vieringen van Lichtmis en Maria-Boodschap verlopen met meer dan de gebruikelijke luister. Tijdens de eerste volgt het vorstenpaar de nuntius in de processie rondom de Sint-Goedelekerk. Na de tweede deelt de infante kleding uit aan dertien behoeftige vrouwen.

De Habsburgse Mariadevotie is weliswaar aanwijsbaar vanaf de regering van Frederik III, maar krijgt haar klassieke vorm pas na de slag van Lepanto. Deze overwinning op de Turken wordt in de dynastieke propaganda toegeschreven aan de kracht van het rozenkransgebed en de daaropvolgende tussenkomst van de Moeder Gods. Voortaan geldt Onze-Lieve-Vrouw als *generalissima* van de legers in Habsburgse dienst. Daarom staat ze vanaf de late zestiende eeuw tot aan de val van de Oostenrijkse monarchie op de krijgsvaandels van het Aartshuis afgebeeld. Van de vele verschijningsvormen die eigen zijn aan de Heilige Maagd, verkiest het Aartshuis hierbij de Immaculata, omdat ze met haar voeten de Turkse maansikkel vertrap²². Aldus trekt Onze-Lieve-Vrouw Onbevleete Ontvangen ten strijde voor de Habsburgse zaak. Maar het omgekeerde is ook waar. De leden van het Huis van Oostenrijk werpen zich op als de kampioenen van de leer van de Onbevleete Ontvangenis. Zo dringen Albrecht en Isabella er ge-

20 A. Garcia Sanz en M. Trivino, *Iconografía de Santa Clara en el Monasterio de las Descalzas Reales* (Madrid, 1993) 176-181 en 269-296.

21 N. de Poorter, *The Eucharist series* (Corpus Rubenianum Ludwig Burchard, I; 2 dln.; Brussel, 1978).

22 Coreth, *Pietas*, 43-51; Matsche, *Kunst*, 1,142-158.

lijktijdig met Filips III op aan dat de paus zich eens en voorgoed over dit eeuwenoude twistpunt zou uitspreken²³.

De telgen van het Oostenrijkse Huis aanroepen Onze-Lieve-Vrouw, vooral in overgangsriten. Ze fungeert als de depositair van hun voornemens en verlangens. Het bekendst is de eed die aartshertog Ferdinand van Stiermarken, de latere keizer Ferdinand n, in 1598 bij het schrijn van Loreto aflegt en waarmee hij zijn plan ruchtbaar maakt om alle protestanten uit zijn erflanden te verdrijven. Op 13 juli van datzelfde jaar legt Albrecht zijn kardinaalsgewaden neer op het altaar van Onze-Lieve-Vrouw van Halle en gordt hij voor het eerst in jaren weer een degen aan²⁴. Kort voor haar vertrek uit Spanje stelt Isabella een soortgelijk gebaar. Ze pelgrimeert naar Montserrat en draagt er haar bruidskleed op aan de Madonna. Aangekomen in de Nederlanden aanroepen de aartshertogen op de vooravond van hun intrede te Brussel de Madonna van Halle²⁵. Ter herinnering aan hun huwelijk dragen ze Jan Moretus op een buitengewoon kostbare editie van het *Officium Beatae Mariae Virginis* uit te geven²⁶.

De pelgrimage is een structureel onderdeel van de functie die de Mariadevotie in de Habsburgse vroomheid vervult. Ze zet het streven naar overgang om in een beweging. De telgen van de Spaanse tak bezoeken Guadalupe en Montserrat, de Oostenrijkse aartshertogen wenden zich tot Loreto, Altötting en Mariazell. Albrecht en Isabella trekken met grote regelmaat op bedevaart naar Halle, Laken en Scherpenheuvel. De pelgrimage naar Halle ondernemen ze doorgaans in het octaaf van Onze-Lieve-Vrouw Geboorte²⁷. Ze komen er bidden voor het Mariabeeld dat in de dertiende eeuw door Sofie van Thüringen, hertogin van Brabant en dochter van de Heilige Elisabeth, aan de stad is geschonken. De aantrekkingskracht die van de dynastieke band met het Brabantse Huis uitgaat, wordt nog versterkt door de mare dat de Madonna in 1580 een aanval van de Brusselse calvinisten heeft afgeweerd door de kanonskogels die ze op de stad afvuurden, in haar schoot op te vangen. De Onze-Lieve-Vrouwekerk van Laken bezit niet enkel een genadebeeld, maar ook een draad waarvan beweerd wordt dat hij door de Heilige Maagd gebruikt is om het grondplan van de kerk af te bakenen. Hopend op een voorspoedige zwangerschap, laten bedevaarsters de draad rond hun middel wikkelen²⁸. Het is in die context dat de aartshertogelijke belangstelling voor Laken moet geplaatst worden. Begin 1601 bericht de nuntius dat het met vruchtbaarheidsproblemen kampende vorstenpaar sinds een paar maanden elke zaterdag naar Laken pelgrimeert²⁹.

23 Van Meerbeeck, *Correspondance Gesualdo*, 350.

24 A. Louant, ed., *Correspondance d'Ottavio Mirto Frangipani, premier nonce de Flandre (1596-1606)*, II, *Lettres (1597-1598) et annexes* (Annalecta Vaticano-Belgica, 2de reeks: Nonciature de Flandre, II; Brussel, 1932)358-360.

25 De Villermont, *L'infante*, I, 175 en 196.

26 M. Sabbe, *La vie des livres à Anvers aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles* (Brussel, 1926) 103.

27 A. Pasture, *La restauration religieuse aux Pays-Bas catholiques sous les archiducs Albert et Isabelle (1596-1633)* (Recueil de travaux publiés par les membres des conférences d'histoire et de philologie, 2de reeks, III; Leuven, 1925) 6.

28 Henne en Wauters, *Histoire*, IV, 250.

29 A. Louant, ed., *Correspondance d'Ottavio Mirto Frangipani premier nonce de Flandre (1596-1606)*, III, *Introduction générale, lettres (1599-1606) et tables* (2 dln., Annalecta Vaticano-Belgica, 2de reeks: Nonciature de Flandre, III; Brussel, 1942) 1,192-193.

Halle is het eerste bedevaartsoord dat het vorstenpaar in de Nederlanden aandoet, Laken is het vaakst bezochte, maar Scherpenheuvel is alle verhoudingen in acht genomen het belangrijkste. Nergens komt de band tussen publieke vroomheid en herstel van het Habsburgse gezag in de Nederlanden duidelijker aan het licht. In de eerste jaren van de zeventiende eeuw bereikt de tijdging Brussel dat een Mariabeeld op een heuvel even buiten Zichem mirakelen bewerkt. De aartshertogen bezoeken het oord voor de eerste maal in november 1603. Ze danken de Madonna voor het ontzet van 's-Hertogenbosch en smeken tegelijkertijd de val van Oostende af. Wanneer het Troje-aan-de-Noordzee ongeveer tien maanden later kapituleert, schenkt Albrecht de schotel waarop men hem de sleutels van de stad heeft aangeboden, aan het kerkje van Scherpenheuvel. Eind 1605 wordt de gemeenschap die zich rond het bedevaartsoord ontwikkelt, tot stad verheven en aan de privileges van Oostende deelachtig gemaakt. Albrecht en Isabella beevaarden nu elk jaar in de periode tussen Pasen en Hemelvaartsdag vooreen noveen naar Scherpenheuvel. Enkele dagen nadat de Habsburgers en de Verenigde Provinciën in het voorjaar van 1607 overeenkomen om een wapenschorsing van zes maanden in acht te nemen, decreteren de aartshertogen de bouw van een majestueus bedevaartcentrum. Op 2 juli 1609 heeft, te midden van de feestroes die op het sluiten van het Twaalfjarig Bestand volgt, de eerstesteenlegging plaats. Hoewel het Brusselse hof het project voortdurend en naar best vermogen steunt, zal de kerkwijding pas in juni 1627 plaatsvinden³⁰. Ondertussen hebben de aartshertogen en hun hovelingen het bedehuis met talrijke offergaven verrijkt. Paulus V verleent in 1606 een volle aflaat aan alle pelgrims. Aan het verzoek van de infante om, naar analogie met het feest van Maria ter Sneeuw, een specifieke kerkelijke feestdag aan Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel te wijden, wordt echter geen gehoor gegeven³¹.

De cultus die de aartshertogen voor de Heilige Ildefons van Toledo initiëren, slaat de brug tussen de aanbidding van de eucharistie, de Mariadevotie en de heiligenverering. Sint Ildefons was een aartsbisschop van Toledo uit de zevende eeuw. Hij stond bekend als een vurig pleitbezorger van de Onbevleete Ontvangenis. Volgens de overlevering zou de Heilige Maagd hem uit erkentelijkheid in een visioen met een kazuifel hebben bekleed. Op het moment dat Albrecht onderkoning van Portugal is en voorbestemd lijkt om de metropolitane zetel van Toledo te bezetten, richt hij op Drievuldigheidszondag van 1588 te Lissabon een Broederschap van de Heilige Ildefons op. Het lidmaatschap van deze confrérie staat alleen open voor de leden van zijn hofhouding en veronderstelt dat men de leer van de Onbevleete Ontvangenis genegen is. Daarnaast zijn de leden gehouden tot het beurtelings vergezellen van het *viaticum* wanneer iemand uit hun rangen in stervensnood verkeert³². In 1604 ver-

30 A. Boni, *Scherpenheuvel. Basiliek en gemeente in het kader van de vaderlandse geschiedenis* (Antwerpen, 1953) 31-54 en 87-88.

31 A. Lantin, *Scherpenheuvel oord van vrede. Ontstaan van de bedevaartplaats. Beschrijving van koepelkerk en kunstschaten* (Retie, 1971) 105 en 155-170.

32 Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Kerkelijk archief van Brabant*, 6915: Register van de Broederschap van de Heilige Ildefons, ca. 1690.

plaatst de Broederschap haar zetel naar de Onze-Lieve-Vrouwekapel van de Koudenbergkerk³³. Elke 23 januari viert het vorstenpaar in het gezelschap van de overige leden het feest van Sint Ildefons. Ze begeven zich processiegewijze van het paleis naar de kapel, waar ze een misviering en een preek bijwonen. De predikant wordt geacht de hovelingen in hun verering voor de Moeder Gods te sterken. Het is overigens ter verfraaiing van het altaar van de Broederschap dat Rubens zijn vermaarde Ildefonstriptiek in 1630 op paneel zet³⁴.

Het dertigtal misvieringen dat de aartshertogen in 1607 op heiligdagen in de hofkapel bijwoont, getuigt van het belang dat ze in het algemeen aan de verering van heiligen hechten. Voor elke apostel en evangelist is op hun kalender een plaats ingeruimd. Bij wijze van huldeblijk draagt de celebrant bij de vieringen voor de apostelen de kostbare rode gewaden die tot de schat van het Gulden Vlies behoren³⁵. De grootste staatsie valt te beurt aan de eredienst van Sint Andreas (30 november). Hij is immers de schutpatroon van het Bourgondische Huis en van de Orde van het Gulden Vlies. Bovendien stelt de hofkapel bij die gelegenheid de relikwie tentoon waarvan men aanneemt dat ze een betrekkelijk groot stuk is van het schuinkruis waarop hij is terechtgesteld. De viering van de overige heiligdagen wordt door uiteenlopende motieven bepaald. Zo eren Albrecht en Isabella Sint Goedele (8 januari) en de Aartsengel Michael (29 september) als beschermheiligen van Brussel, vieren ze met hun hovelingen de feesten van Sint Cecilia (22 november) en Sint Niklaas (6 december) en aanroepen ze de Heiligen Fabianus en Sebastianus (20 januari) om hun gewesten te vrijwaren van de pest. Op de feestdagen van de Heiligen Clara (12 augustus) en Eugenius van Toledo (15 november) gedenkt het hof deze twee patroonheiligen van de infante. Ter gelegenheid van het feest van Sint Jozef laten de aartshertogen vanaf 1611 elke 19de maart drie gevangenen vrij.

De suggestie om Sint Jozef op deze wijze te eren, komt van Anna van Jezus, de eerste overste van de ongeschoeide karmelietessen te Brussel, en is in eerste instantie bedoeld om de ingebruikneming van het klooster te gedenken³⁶. Albrecht en Isabella zijn van in hun jeugd vertrouwd met de teresiaanse vroomheid³⁷, die onder meer de cultus van Sint Jozef aanmoedigt. De infante is ooit als kind door Teresa van Avila gezegend en heeft meermaals op de spoedige canonisatie van de mystica en ordehervormster aangedrongen³⁸. Op vraag van de aartshertogen vestigen de Spaanse

33 A. Castan, 'Les origines et la date du Saint-Udefonse de Rubens', *Mémoires de la Société d'émulation du Doubs*, 5de reeks, IX (1884) 24 en 29-53.

34 H. Vlieghe, *Saints* (2 din.); Corpus Rubenianum Ludwig Burchard, VIII; Brussel, 1972-1973) II, 82-92.

35 R. Bauer, e. a., *Weltliche und Geistliche Schatzkammer* (Führer durch das Kunsthistorische Museum, XXXV; Wenen, 1987) 208-224.

36 Henne en Wauters, *Histoire*, IV, 5-6; L. van den Bossche, *Anne de Jésus, Coadjutrice de Sainte Thérèse d'Avila* (Brugge, 1958) 234-235.

37 Van den Bossche, *Anne*, 121.

38 B. de Meester, ed., *Correspondance du nonce Giovanni-Francesco Guidi di Bagno (1621-1627)* (Analecta Vaticano-Belgica, 2ème série: Nonciature de Flandre, V; Brussel, 1938) 78-127.

'Gehuld in het schitterend kleeed der nieuwste Parijsche mode'. Auguste Comte in Nederland (1845-1880)'

KAAT WILS

Toen Auguste Comte in 1856 zijn dood voelde naderen, droeg hij aan zijn trouwste discipelen de behartiging van zijn testament op. Met de zelfingenomenheid die hem eigen was, verwachtte hij dat ze niet alleen zorg zouden dragen voor zijn materiële en intellectuele nalatenschap, maar zich ook zouden inzetten voor de verspreiding van zijn positivistische leer, een filosofisch systeem dat tijdens de laatste jaren van zijn leven tot een volwaardige religie was uitgegroeid. Hoewel Comte nooit een voet in Nederland had gezet, waren drie van de dertien 'uitverkorenen' Nederlanders. Deze kleine groep, die op het thuisfront grotendeels anoniem bleef, had Comte al tien jaar lang financieel het hoofd boven water gehouden. Tijdens de jaren 1840 hadden zij in Nederland ook enkele pogingen tot positivistische 'propaganda' ondernomen, maar zonder veel succes.

Deze 'noble noyau positiviste hollandais', zoals Comte het groepje noemde, gaf de hoop op een algemene Nederlandse bekering tot het positivisme al snel na Comtes dood op. Hun weinig inspirerende geschriften kregen evenmin een verlengstuk in grote sympathie onder intellectuelen voor het wetenschappelijke werk van Comte — sympathie die bijvoorbeeld wél in België bestond in vrijzinnige kringen rond de Brusselse universiteit. Toen in 1902 onder voorzitterschap van de Belgische socialist en hoogleraar Hector Denis in Parijs een internationaal eerbetoon aan Comte werd georganiseerd, met inhuldiging van een standbeeld op de Place de la Sorbonne, was de interesse vanuit Nederland gering. Slechts vijf Nederlanders — waaronder de socialist Henri van Kol en academici als de psycholoog Gerard Heymans — kenden hun steun toe, tegenover een dertigtal Belgen.

Dat rond 1900 — en ook de decennia voorheen — weinig Nederlandse intellectuelen onverdeeld enthousiast waren over het positivistische gedachtegoed, betekent nog niet dat de stroming geen rol in het intellectuele leven speelde. Sinds 1870 was de positivistische wetenschapsvisie voorwerp van discussie binnen de geschiedenis, later ook in disciplines als de sociologie, de psychologie en de criminologie. In deze domeinen was het debat echter ontstaan vanuit een min of meer rechtstreekse kennismaking met het Franse of Engelse positivistische ideeëngoed, los van de vroegere propagandapogingen die in Nederland waren ondernomen.

In de filosofie en de wijsgerige theologie liep dat anders. Zeker tot 1880 vormden de debatten die er over het positivisme werden gevoerd een respons op de eerste Nederlandse propaganda voorde 'stellige wijsbegeerte' of 'positieve filosofie'. Daarnaast

i De auteur is aspirant bij het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek (Vlaanderen). Dank aan Jo Tollebeek, Mamix Reyen, Tom Verschaffel en Lode Wils voor commentaar op de eerste versie van deze tekst.